

УДК 346.11

Т. В. Степанова, канд. юрид. наук, доцент

Одеського національного університету імені 1.1. Мечникова Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

«НЕПИСАНІ» ПРИНЦИПИ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

У статті досліджуються проблеми виокремлення деяких «неписаних» принципів, врахування в законодавчій та правозастосовчій діяльності і дослідження яких має важливе значення для формування та вдосконалення господарського судочинства.

Ключові слова: господарське процесуальне право, судочинство, принципи господарського судочинства.

Принципи — важлива складова не тільки при утворенні та реформуванні будь-якого інституту права, але й при вдосконаленні певних норм чинного законодавства або при проектуванні розвитку нових сфер та відносин. Це основний орієнтир, який, як маяк, повинен освіщати шлях та вказувати напрямки руху. Дослідженням проблеми принципів займалися С. С. Алексеев, В. В. Лазарев, О. Ф. Скакун, О. В. Скурко та ін. Метою даної роботи є виявлення так званих «неписаних» принципів господарського процесуального права — не закріплених на законодавчому рівні та не усталених в наукових колах, проте врахування та дослідження яких має важливе значення для формування та вдосконалення господарського судочинства.

Здавна визнавалося, що принцип є найважливішою частиною всього (*principium est potissima pars cuiusque rei*). Етимологічне значення латинського слова принцип (*principium*), як відомо, тотожне значенням термінів «основа», «початок», «основоположення», «керівна ідея».

Дослідження проблеми принципів господарського судочинства складається з двох аспектів. По-перше, деякі принципи були невиправдано «забуті», практично не використовуються і не враховуються при регулюванні суспільних, зокрема, господарсько-процесуальних відносин. По-друге, можна відокремити певні ідеї, які не виділені наукою як принципи права, але володіють всіма ознаками, що властиві принципам: цілеспрямованість, абстрагованість, стабільність, універсальність, уособлення об'єктивних закономірностей розвитку суспільних відносин, тощо.

Щодо першого аспекту, то мова йде про загальносоціальні принципи. Дійсно, більшість вчених розмежовують принципи права на дві великі групи: загальносоціальні та спеціально-юридичні. У свою чергу, серед перших виділяють соціально-економічні, політичні, ідеологічні, політико-національні та моральні принципи. Проте детального аналізу загальносоціальних принципів на науковому рівні та врахування їх при законодавчій діяльності та на практиці не спостерігається. При цьому сформовані в суспільстві соціальні, економічні, політичні, ідеологічні, моральні засади суттєво впливають на всі галузі права, в тому числі на розвиток господарсько-процесуальних відносин, і на законодавчий вектор регулювання та вдосконалення вказаних відносин. Тому не слід скидати з важелів це важливе питання.

Наприклад, при розробці та прийнятті Закону України «Про судовий збір» від 8 липня 2011 року № 3674-VI, яким суттєво збільшуються судові витрати, загально-соціальні принципи з очевидністю не було проаналізовано та враховано. На даний час в ході світової економічної кризи соціально-економічний стан населення та

суб'єктів господарювання значно погіршився. І додаткові витрати, покладені на позивача при зверненні до суду, лягають важким тягарем, інколи невід'ємним для суб'єктів права. Доцільність вказаного кроку законодавця важко пояснити учасникам господарських відносин. І тут на перше місце можуть вийти ідеологічні принципи (хочеш отримати гроші від контрагента — плати за захист своїх прав, а потім господарський суд покладе обов'язок відшкодувати судові витрати на відповідача). Проте законодавець при реформуванні судової системи не приділяє належної уваги ідеологічному принципам, що представляється невірним.

При прийнятті нормативних актів, реформуванні окремих сфер господарської та господарсько-процесуальної діяльності обов'язково слід орієнтуватися на соціально-економічні, політичні, ідеологічні, політико-національні та моральні принципи права і обов'язково враховувати їх.

Щодо другого аспекту, більшість дослідників виділяє принципи судочинства, виходячи з аналізу норм чинного законодавства. Проте деякі принципи, не закріплені у чинних законодавчих актах, є властивими господарському судочинству і мають бути розвиненими на науковому рівні. Загальновідомо, що принципи є не тільки тими основоположними засадами, на яких будується процес, але й такими, що сприяють розвитку судочинства.

Зокрема, на нашу думку, безпідставно не виділяють принцип єдності та диференціації.

Єдність гарантується ст. 55 Конституції, що надає право фізичним та юридичним особам звертатись до суду, зокрема, господарського суду за захистом прав та інтересів. Цей принцип гарантується також численними нормами Господарського кодексу України (ст.ст. 23, 40, 47, 51, 59, 74, 78, 98, 122, 128, 181-183, 187-188, 202, 205, 207—209, 215, 219, 225 та ін.) та Господарського процесуального кодексу України (ст.ст. 1, 2, 4, 12, 13 та ін.).

З вказаним принципом корелюють принципи законності, незалежності судців та підкорення їх тільки закону, рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальності, гласності судового процесу, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду та інші.

Загальні умови для звернення суб'єктів до господарського суду є реалізацією принципу єдності правового регулювання. Проте для вирішення спору відповідно до суті конкретної господарської справи необхідні різні докази та здійснення певних процесуальних дій, що виявляє необхідність існування принципу диференціації. Тому уніфікація не виключає диференціацію. Поняття «диференціація» походить від лат. *differentia* — розходження та означає поділ, розчленовування, розшарування цілого на різні частини, форми й ступені [1, 171].

Судочинство є складним явищем, тому йому властива диференціація. Зокрема, не можна однаково розглядати договірні спори та справи про банкрутство або корпоративні спори. Особливості справ породжують особливості проваджень. Крім того, диференціація яскраво проявляється у різних видах переглядів господарських справ: апеляційному, касаційному, перегляді у Верховному Суді України та за нововиявленими обставинами. Більшою частиною це проявляється через права та обов'язки учасників процесу на різних стадіях та при розгляді окремих категорій господарських справ. Тому можна виділяти об'єктивні та суб'єктивні чинники диференціації.

Взаємозв'язок даних принципів не слід недооцінювати, тому що не тільки диференціація залежить та витікає з принципу єдності законодавчого регулювання. Виходячи із диференціації окремих видів проваджень формуються загальні правила, процедури судочинства, виокремлюються спільні особливі риси розгляду всіх видів господарських справ. Саме з цієї позиції формується світогляд (в тому числі і законодавця), наприклад, щодо підвідомчості певних категорій справ господарським судам.

Проте відокремлене існування принципів єдності та диференціації, на нашу думку, акцентує їх негативні риси. Зокрема, єдність не враховує особливостей різних процесів, процедур та явищ, що існують в суспільстві, пропонуючи об'єднати їх в єдине ціле або невиправдано великі групи відносин.

Диференціація у відриві від єдності призводить до сегментарного, вузького погляду на явища та процеси, однобічності, неврахуванні інших явищ та процесів та динаміки їх розвитку та функціонування при вирішенні виявлених проблем.

Частіше за все українському законодавцеві властиве захоплення саме принципом диференціації.

Тому, на нашу думку, доречно не виділяти окремі принципи єдності та диференціації, а вважати його єдиним принципом. Тільки в цьому випадку негативні риси єдності та диференціації як окремих явищ будуть мінімізовані.

Крім того, доречно виділити принцип ефективності. Розвиток суспільних відносин неможливий без реалізації даного принципу. Причому ефективність повинна володіти всіма характерними ознаками принципів, особливо стабільністю та універсальністю. Сучасне законодавство за загальним правилом керується принципом міттевої ефективності, що не можна визнати обґрунтованим. При розробці та прийнятті законодавчих актів необхідно виявляти шляхи, що призводять до позитивного стабільного ефекту.

Вказане вище акцентує увагу ще на один «неписаний» принцип — принцип системності. Всі явища в державі та навіть в світі є складовими системи. І розлад в одній частині системи може призвести (та ймовірно призводить) до розладу інших частин системи. Яскравим прикладом дії даного принципу в господарських відносинах є світова криза, яка впливає в тому числі і на погіршення договірної дисципліни в господарських відносинах, що в свою чергу призводить до збільшення звернень до господарського суду для вирішення спорів.

Господарське судочинство також є цілісним, системоутворюючим явищем, всі його складові взаємопов'язані один з одним. І законодавча діяльність повинна враховувати цю важливу характеристику при розробці нормативних актів.

Наприклад, у зв'язку з прийняттям вищевказаного Закону України «Про судовий збір» поширення набиратиме претензійне (досудове, позасудове) врегулювання господарських спорів. І це зрозуміло, оскільки надто великі розміри судового збору відштовхують суб'єктів господарювання від звернення до суду для захисту своїх прав та законних інтересів.

Ця проблема, як медаль, має дві сторони. З одного боку, відроджується безпідставно занедбаний інститут досудового порядку врегулювання спору, з іншого, зменшення кількості звернень до господарського суду для вирішення справ не спричинене динамікою зниження кількості порушень у сфері господарювання. А держава в такому разі відсторонюється від виконання одного з основних своїх обов'язків — захисту прав законослухняних фізичних та юридичних осіб, що є невірним.

Безперечно, порушена проблема повинна бути вирішена найближчим часом. Проте вона підняла нові питання, які за стабільності системи господарських судів та господарського судочинства не піднімалися. Погляд дослідників був «замилений» і не помітив зростаючої необхідності дослідження безпосередньо пов'язаних з вищевказаною проблемою питань. Зокрема, це проблеми ефективності судочинства та судової влади в цілому та розвиток примирювальних процедур у господарських та господарсько-процесуальних відносинах.

Щодо першого питання, то слід вказати наступне. Оцінка судової діяльності повинна спиратися на усі доступні інформаційні джерела, які деякі дослідники пропонують умовно розділити на дві групи: внутрішні і зовнішні [2].

Першу групу складають: процесуальні оцінки роботи суду (судді) вищестоящими судовими інстанціями при здійсненні контрольних повноважень; оцінки орга-

нів суддівського співтовариства; оцінки окремими судцями власної роботи і роботи своїх колег. Вказані процесуальні оцінки можуть бути як негативними (скасування або зміна судового рішення; винесення окремих ухвал), так і позитивними (залишення судового рішення в силі). Процесуальні оцінки роботи суду контролюючими інстанціями узагальнюються в судовій статистиці.

Проте, як правильно зазначає А. Астаф'єв, ефективність правосуддя не може визначатися тільки внутрішніми оцінками. Інформація, що виходить безпосередньо з самої системи правосуддя, можливо, є якнайповнішою, але це лише «сирий матеріал». Державна судова статистика, що є сукупністю кількісних показників ефективності судочинства, повинна доповнюватися якісним аналізом, а його результати доводиться до відома суддів [2]. Тому важливе місце займають зовнішні оцінки, які включають оцінки суб'єктів, що знаходяться поза судовою системою і безпосередньо не пов'язаних з нею: адвокатів, правозахисник організацій, сторін та інших учасників процесу, представників ЗМІ, незалежних експертів (головним чином, учених) і неурядових експертних організацій, таких як Європейська комісія з ефективності правосуддя (European Commission for the efficiency of justice), Міжнародна асоціація юристів (International Bar Association) та ін.

Комплексну зовнішню оцінку якості роботи судів може проводити і спеціально створена судова інспекція (комісія). У Голандії, наприклад, незалежна інспекційна комісія один раз на чотири роки відвідує кожний із судів для оцінки проведення ними різних заходів щодо підвищення якості їх роботи. Спеціальні судові комісії оцінюють ефективність роботи судів у США [3].

Ці зовнішні оцінки мають велике значення, оскільки формують громадське відношення до судової влади, впливають на готовність громадян та суб'єктів господарювання звертатися за судовим захистом та, відповідно, на підвищення рівня правової культури населення.

А рівень правової культури, у свою чергу, взаємодіє та впливає на розвиток та вдосконалення господарського судочинства в Україні.

Тому необхідні подальші глибокі дослідження проблеми ефективності судочинства в цілому та окремих його напрямків — кримінального, цивільного, господарського та адміністративного.

Щодо другого питання — впровадження примирювальних процедур у господарському процесі, то в Україні цей інститут пройшов складний та суперечливий шлях від повного визнання (1991-2001 рр.) до заперечення його як обмежувача гарантії суб'єктів господарювання на захист своїх прав при зверненні до суду (2002 р. — дотепер).

Лише незначний час за Законом України «Про внесення змін до Арбітражного процесуального кодексу України» від 17.05.2001 р. № 2413-III обов'язковість досудового врегулювання була збережена лише відносно спорів, що виникають з договорів перевезення, надання послуг зв'язку та договорів, заснованих на державному замовленні. ЕПК встановив також, що контрагенти можуть застосовувати ці заходи за домовленістю між собою, якщо це обумовлено договором.

Однак 09.07.2002 р. Конституційний Суд України рішенням № 15-рп/2002 у справі № 1—2/2002 поставив крапку в цьому питанні, встановивши, що положення частини другої ст. 124 Конституції України щодо поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі, в аспекті конституційного звернення необхідно розуміти так, що право особи (громадянина України, іноземця, особи без громадянства, юридичної особи) на звернення до суду за вирішенням спору не може бути обмежене законом, іншими нормативно-правовими актами. Встановлення законом або договором досудового врегулювання спору за волевиявленням суб'єктів правовідносин не є обмеженням юрисдикції судів і права на судовий захист.

Отже, якщо досудовий порядок врегулювання спору встановлений договором, то сторони даного договору повинні його застосовувати у разі виникнення спору

у будь-якому випадку. Але виникає зрозуміле питання: якщо застосування такого порядку вщемлює права однієї з сторін, чи повинно воно застосовуватися? Вважаємо, що у такому разі застосовувати досудовий порядок не треба. Саме таке положення слід визнати правильним і відповідаючим практиці та здоровому глузду [4, 196].

Дійсно, до застосування примирювальних процедур слід відноситися виважено, враховуючи їх вплив на господарське судочинство взагалі, оскільки за час виконання досудового порядку майбутній відповідач встигне перевести кошти на інші рахунки, продати спірне майно тощо.

При цьому слід враховувати позитивні риси досудового врегулювання господарських спорів: даний інститут корисний як для держави, так і для контрагентів, оскільки, по-перше, розвантажує господарські суди, по-друге, сприяє виявленню та скорішому усуненню причин та умов виникнення господарських правопорушень самими сторонами спору.

Таким чином, всім процесам, інститутам та явищам у господарському судочинстві властива ознака системності, що підтверджує доречність визнання її принципом господарського процесуального права.

При цьому доречно зауважити, що означена проблема потребує більш глибокого та детального дослідження на науковому рівні, оскільки спроможна допомогти у визначенні шляхів реформування судової системи взагалі та господарського судочинства як складової судової системи.

Література

1. Словарь иностранных слов. — М.: Рус. яз., 1978.
2. Астафьев А. Ю. Эффективность судебной деятельности: способы и субъекты оценки // Стратегические вопросы мировой науки — 2012: Материалы научно-практической конференции, 7—15 февраля 2012 г. — Польша, 2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rusnauka.com/5SWMN2012/Pravo/5101272.doc.htm>
3. Альберс П. Связь между эффективно работающими судами в Европе: от мер повышения качества к отличной работе судов [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ebrd.com/russian/downloads/research/law/litllrk.pdf>
4. Степанова Т. В. Про деякі прогалини порядку досудового врегулювання господарських спорів// Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 2005. — № 1. — С. 195—197.